

НЕКОЛИКО СТРАНИЦА ИЗ КЊИГЕ

ПРЕДГОВОР

У рату и љубави све је дозвољено. Ово праисконско, неписано правило, важило је и у Другом светском рату, за све зараћене стране, па тако и за партизане и четнике. Конкретизовано према наслову овог рада, а под условом да реч ”сарадња” узмемо у њеном најширем смислу - то значи да су и једни и други сарађивали са свим формацијама на тлу окупиране Краљевине Југославије, као и међусобно.

Наравно, као и свако друго правило, и ово је имало један изузетак: четници никада нису сарађивали са усташама. Мада је наводна сарадња четника и усташа опште место комунистичке литературе, о њој дословце не постоји нити један једини документ. Разлог овоме једноставан је: хрватско-муслиманске усташке формације основане су да би убијале Србе, а међу њима и породице четника. Четници су, с друге стране, дигли устанак управо зато да би заштитили своје породице...

У оквиру нацистичке ”Независне Државе Хрватске” деловале су две основне формације: домобрани и усташе. Први су сматрани, условно речено, регуларном војском, као и блажом варијантом у вези злочина, док су усташе биле нерегуларне формације подређене директно поглавнику Анти Павелићу. То не значи да у геноциду над Србима нису учествовали и домобрани. Напротив, у геноциду су учествовали и они, као и хрватска полиција, локалне власти, групе цивила, итд, а нарочито свештенство. У распису свим команданима од 15. октобра 1943. године Дража је управо хрватско свештенство означио најодговорнијим за злочине над Србима, рекавши, поред осталог:

У 1941. години Хрвати су издали нашу војску и читаве дивизије предали Немцима. После тога Павелићеви Хрвати поклали су 700.000 Срба, људи, жена и деце на најсвирепији начин. Павелићеви Хрвати знају шта их чека, а исто тако и католичка црква која је предводила у убијању Срба.¹

Ову идеју, о највећој одговорности хрватске католичке цркве, у наше време најбоље је обрадио италијански историчар специјализован за Ватикан, Марко Аурелио, у два књигама: ”Надбискуп геноцида” (односи се на Алојзија Степинца, првог човека католичке цркве у Хрватској) и ”Бог је с нама”.

Елем, како су четници наспрам себе имали десетак непријатељских формација, сем голе снаге морали су примењивати и тактику. У депеши од 22. децембра 1942. године Дража је овим поводом писао Југословенској влади у Лондону:

Услед великог броја непријатеља, тежимо да тучемо једног по једног. Борба против свих њих одједном била би узалудна и

безуспешна.²

Најпогоднијим за политичку акцију, поред Италијана, сматрани су домобрани, због веома ниске борбене вредности. И заиста, што милом што силом, многе њихове батаљоне (сатније), по правилу оне удаљене од Загреба, четници су приволели на сарадњу. Чак је постојао договор да домобранске јединице из Источне Босне пређу на страну четника у тренутку савезничког искрцавања на Јадран.

Тако су са домобранима, као и са представницима локалних хрватских власти (жупницима), четници, од кад су их комунисти пролећа 1942. године напали у леђа, напустивши заједнички одбрамбени фронт против Хрвата - потписали низ споразума. Међутим, ти споразуми никада нису обухватили усташе, што комунистички историчари по правилу прећуткују.

Примера ради, у извештају од 13. октобра 1942. године, генерал Фортнер, командант 718. немачке посадне дивизије, о четницима у "Независној Држави Хрватској" пише:

Четници уопште нису за озбиљне противнике узимали хрватске домобране, него су их делимично чак и трпели на својој територији. Насупрот томе, настављали су свим средствима огорчену борбу против усташа...

Споразуми (четника и домобрана - прим. аут) се више не узимају озбиљно. Овде полако али сигурно поново почиње ратно стање између четника и хрватских домобрана. Између четника и усташа није никад ни престајало.³

Стратегију према Хрватима, после издаје комуниста, четници су утврдили на конференцији свих одреда са леве обале Врбаса, одржаној 7. јуна 1942. године. Према речима адвокатског приправника Бранислава Лазичића, шефа пропаганде Команде Босанских четничких одреда, напад комуниста "присилио је вође војно-четничких одреда да се осигурају бар према Хрватима и да на тај начин заштите народ од даљњег клања".⁴ Лазичићу, међутим, није било по вољи што се у потписаним споразумима формално признаје "Независна Држава Хрватска", која "не признаје српског народа". Он је рекао да је то учињено из невоље, кривицом комуниста, а да Хрвати за своја недела "морају платити кад-тад".

У расправи која је уследила сви учесници конференције сложили су се у основним питањима односа према Хрватима.

Прво, до потписивања споразума дошло је зато што су комунисти изазвали грађански рат и тиме довели у питање опстанак Срба на територији "Независне Државе Хрватске". У тренутку када су јединствене српске устаничке групе постигле највећи војнички успех, партизани су напустили своје положаје према Хрватима и напали четнике. Видевши да се против њих партизани више не боре, четнике истовремено нападају и Хрвати, па је тако српско

цивилно становништво поново било изложено геноциду (почетком пролећа 1942. године). Геноцид је заустављен четничким нагодбама са Хрватима.

Друго, признавање "Независне Државе Хрватске" је формална, а не суштинска ствар. Без изузетка четнички команданти су се сложили да Хрватима не треба веровати.

Треће, циљ потписаних споразума био је извлачење "многбројних Срба који су трунули по хрватским затворима", као и спасавање народа од пропадања у збеговима. По питању збегова, Лазар Тешановић је рекао: "Имао сам 11 села која су била избачена из својих домова, а све су то села која су нас хранила. Тај народ требало је спасти, а кавгу су приметили комунисти. Овим потписом сав је тај народ враћен на своје место и тиме се то (потпис) може правдати. Ако смо се борили, борили смо се за народ, и ја ни ово нисам учинио против воље народа, него баш зато што је то било народна потреба и што је то народ хтео".

Четврто, споразуми су искоришћавани за набавку муниције од Хрвата, "а та ће нам изгледа требати баш за њих", како је то рекао поручник Марчетић. Ово питање образложио је потпоручник Урош Дреновић: "У погледу акције против Хрвата проста је ствар - докле је јак вањски фронт, ми не можемо ништа, јер ће им њихови савезници (Немци) помоћи и ми морамо бити опрезни... Сада је време кад народ треба нешто да ради, јер ја не могу лагати народу да ће нешто доћи и да ће неко послати, и ја рачунам само са оним што ми имамо... Ми морамо што даље изигравати ову политику, док не пукне фронт, а онда..."

Пето, једногласно је одбачен Дреновићев предлог да се од Хрвата, поред муниције, узима и новац. "Што се тиче новца, ја стојим на становишту да сада од Хрвата треба узети све што се може", рекао је Дреновић, изазвавши негодовање осталих команданата, који су се сложили "да би то стварно значило бити плаћеник".

Шесто, у сукобу са партизанима "треба штедети животе Срба бораца". Четници су себи ставили у задатак да ове несрећнике привуку пропагандом, да би тако ојачали своје снаге "за коначни обрачун са Хрватима".⁵

Према овако утврђеној стратегији, два дана потом командант Босанских четничких одреда, Раде Радић, у Бањалуци потписује споразум са представницима хрватских цивилних и војних власти, великим жупаном др Петром Гвоздићем и домобранским пуковником Иваном Брозовићем.

Најважније ставке споразума су следеће:

Припадници четничких постројби (војно четничког одреда "Борја") са просторије... признају врховништво Независне Државе Хрватске...

Представници четничких постројби стављају следеће примједбе:

а) ...Житељи са означеног подручја желе имати управу својих

обћина...

б) Да у вези са хрватским оружаним снагама судјелују добровољно на сузбијању и уништавању комунистичко-бољшевичких банди, те да у ту сврху задрже оружје.

ц) Да се враћеном пучанству, које покаже приврженост према држави и државним властима, пружи државна потпора, као и накнади штета учињена у току операције...

д) Да обитељи чији су храниоци у заробљеништву, а који не припадају Комунистичкој партији, добијају потпору у смислу постојећих одредаба и то на жену по 16 куна, а за дијете по 10 куна дневно...

ф) Да се омогући православном живљу предњег подручја, у колико буде исправног владања, запослење и зарада на државним и другим јавним радовима.

г) Да се становништву православне вјере зајамчи потпуно слободно исповједање њихове вјере у смислу постојећих закона.

х) Да се дозволи улазак у град житељима православне вјере ради подмирења својих животних потреба.

Горе именовани представници хрватске државне власти прихваћају горње примједбе наведеног представника четничких постројба, с тим, да ће хрватска оружана снага као и грађанске власти пружити православном живљу пуну заштиту слободе, сигурности и њихове имовине...⁶

Споразум је допуњен 14. јуна у Прњавору, тако што су, за тај део Босне под контролом Борјанског четничког одреда, прецизно "утврђене границе". Срби су могли прелазити границу само са пропусницама овереним од стране четничких команданата, а Хрвати са пропусницама које је оверавао командант домобранских трупа у Дервенти и Прњавору.⁷ На овај начин четници су створили слободну српску територију.

На конференцији команданата шест највећих четничких јединица из Западне и Централне Босне, одржаној 1. и 2. јула 1942. у Грабској испод Требаве, одлучено је да се "признају сви уговори закључени између појединих четничких одреда и НДХ". Одредима који још нису склопили споразуме са "Независном Државом Хрватском", препоручено је да то учине. Задатак да постави "референта за односе према НДХ", тј. официра за везу, добио је потпоручник Урош Дреновић.

У вези злочина које су према Србима чинили муслимани, закључено је следеће:

Има велики број муслимана који нису вршили никаквог насиља према Србима, па према томе питање одговорности муслимана не треба генерализовати, него треба стати на становиште, да се пронађу и казне само они муслимани, чија се кривица несумњиво може доказати, а сви остали да се поштеде било каквих репресалија од стране четника, а у сваком случају да се поштеде

муслиманска деца и жене, јер сви учесници (конференције) сматрају да се морамо руководити најосновнијим принципима хуманитета и правичности па, према томе, онај који није крив не треба ни да страда.

У односу према партизанима усвојен је овај став:

У партизанским редовима налази се велики проценат Срба заведених комунистичком пропагандом, који стварно нису комунисти, па би их било могуће повратити, па ради тога уколико би који од таквих био заробљен приликом сукоба са партизанима, треба му поштедети живот, а уколико против којег од њих постоји доказ, да је починио злочине према српском народу, треба га упутити у Главни штаб (Босанских четничких одреда), који ће га предати суду (тада основаном при том штабу - прим. аут), а овај ће решити какву казну заслужује према почињеној кривици.⁸

Четнички споразуми са Хрватима испунили су свој основни циљ: заштиту Срба од покоља и јачање српских снага за наношење одлучујућег ударца непријатељу у последњој фази рата, у очекиваном садејству са Западним савезницима. У неким случајевима, споразуми су по Србе били веома повољни, попут оног који је 13. маја 1942. у Бањалуци потписан за подручја између Врбаса и Сане. Тада је локални хрватски командант, потпуковник Бучар, свом људству издао следећу заповест:

Почам са 15. свибњом имају се прекинути сва непријатељства према четницима означеног подручја.

Забранити свако пуцање на четничке постојбе или становништво - ово се нарочито односи на добровољце села Кијево, Паланка (Томина), Стратинска и Шкрљовита, који чак пуцају и на мирно становништво које на пољима ради. Исто важи и за Врхпоље и Прхово, које без икаквог разлога пуцају на сељаке преко Сане, па чак и на стоку.

Према томе, непријатељства се имају наставити само према партизанима (комунистима), који имају црвене звијезде на капама...⁹

До забуне у вези са овим споразумима долази и због склоности да се све хрватске оружане снаге називају усташама. Као што ћемо видети, то је у једној депеши учинио и Дража, мада је у својим наредбама правио разлику између усташа и домобрана: увек је наређивао да се први туку, "где год се нађу",¹⁰ док је друге покушавао да неутралише политичким мерама.

И после потписивања споразума са "Независном Државом Хрватском", Срби су били на опрезу, како су говорили, "према Хрватима", а свакако посебно према усташама. Црна легија је, примера ради, напала Босански Кобаш, иако се споразум који је потписао Раде Радић односио и на ово село. Напад је одбијен противударом Мотајичког четничког одреда Николе Форкапе.¹¹

С друге стране, дешавало се да и четнички одреди крше споразуме.

Тако је на Озрену нападнута хрватска стража, да би јој био отет један пушкомитраљез. На поменутој конференцији у Кулашима, прота Сава Божић је осудио овај чин: "На тај начин један неодговоран човек може да нас све уведе у борбу, а не знамо како би се та борба свршила, па би сви могли настрадати", рекао је он.¹²

И Хрвати су имали своје скривене циљеве у вези споразума са четницима, о чему је Дража писао влади у Лондону депешом од 5. августа 1942: "Усташе у Босни покушавају да се споразумеју са четницима, тежећи да их изиграју и разоружају. Потребно је преко радија истаћи ову опасност по четнике".¹³

Ипак, Хрвати нису остварили ове своје намере. Њихове локалне власти за Усору и Соли јављале су Загребу 12. новембра 1942. следеће: "Што се тиче држања четника у овим крајевима, оно није било подношљиво ни код оних који су потписали уговор, а камоли код оних са којима преговори нису уопште вођени". Због таквог извештаја, "Врховно оружничко заповједништво НДХ" закључило је 12. децембра да "четници постају сваког дана све дрскији", уз напомену: "Из свега се разбине да су ови споразуми са четницима без икакве вриједности".¹⁴ У ствари, без икакве вредности за нацистичку хрватску државу, док су за Србе били итекако корисни.

Према немачким извештајима, четничке зоне биле су затворене за Немце, усташе и домобране. О томе је марта 1943. јављао СА пуковник Реквард:

Нема ни говора о неком утицају хрватске владе у крајевима у којима они (четници - прим. аут) владају. Напротив, четници су своје крајеве херметички затворили и чак су тражили пропуснице од немачких официра. Хрватски чиновници и војници могу ступити у те крајеве само с опасношћу по живот.¹⁵

Један СС официр писао је годину дана касније како Срби у североисточној Босни "јаче цене и штите" четнике.¹⁶

Као на оној конференцији од 7. јуна 1942, Дреновићев подешен наступ према Хрватима и касније је наилазио на критике четничких команданата. Тако, мајор Славољуб Врањешевећ, командант Команде Западне Босне (формације илегалне и према Хрватима и према Немцима), 3. фебруара 1943. године извештава мајора Захарија Остојића, команданта Истакнутог дела Врховне команде:

Дреновић је слао поклонственоу депутацију у име Босанске Крајине да изјави лојалност поглавнику и владици Термогену у Загреб. Вечито је са Хрватима и Немцима у Бањалуци.¹⁷

Дражин општи став по питању многобројних српских непријатеља, који је понављао у више наврата, био је једноставан: "Користити све против свих", писао је он на пример мајору Петру Баћовићу, команданту Оперативних јединица Источне Босне и Херцеговине,

15. фебруара 1943. године.18 Дреновић је, пак, од Драже добијао критике, јер је претеривао у томе. Дража је тражио дискрецију, пре свега због недобронамерних Западних савезника. Такође је забрањивао апсолутно сваки додир са усташама, наређујући да се они уништавају свуда и у свакој прилици. Уистину, као што је већ наглашено, није познат ни један документ о сарадњи четника и усташа - ни немачки, ни четнички, ни комунистички, сем њихових уобичајених поштапалица, писаних ради пропаганде. Међутим, као официр истурен према Хрватима, Дреновић је често одлазио у Бањалуку. Његова слика за столом у кафани хотела "Босна", са тројицом домобрана и једним усташом, спада у ред највише објављиваних фотографија из Другог светског рата на нашем тлу, наравно без давања целовите слике догађаја. А те ноћи, по првом Дреновићевом силаску у Бањалуку, Срби су први пут мирно спавали, још од почетка рата. Појава овог двометраша опасног изгледа, и још многих њему сличних четника на околним брдима, најзад је донела дозу смирења међу српски живаљ, који је, до тада, само благодарећи присуству немачких трупа спашен од потпуног истребљења.

Може бити да би Дреновић, у случају повољног исхода рата, био изведен пред војни суд. Његова одбрана свакако би се позивала на следеће чињенице: прво, ту, где су деловале Дреновићеве јединице, српски живаљ је спашен од Хрвата; друго, постојало је Дражино наређење о "коришћењу свих против свих"; треће, њега је Команда Босанских одреда одредила за контакте са Хрватима у вези потписаних споразума, а он тај задатак није могао извршавати без одлазака у вароши.

Али, како је Дреновић могао да иде у Бањалуку, и како су уопште Босански четнички одреди могли да потписују споразуме са домобранима, као делом немачке ратне машинерије - када су истовремено Немци свим силама настојали да пронађу и ликвидирају Дражу и када су свакодневно хапсили и стрељали "ДМ присталице"?

Тако, што ни домобрани, као ни Немци, нису знали да се ове формације, као и сам Дреновић, налазе под Дражином командом. Постојале су, дакле, две врсте четника: легални (у односу на окупаторе и квислинге) и илегални. Још по пропасти устанка 1941. године Дража је наредио легализацију дела трупа, као вид убацивања својих људи у непријатељске редове.

Убацивање својих људи међу непријатеље је уобичајена појава у историји ратова. Али, тешко се може наћи пример убацивања тако великог броја официра и војника, као што се то десило у италијанској окупационој зони, па и у Србији, крајем 1941. и почетком 1942. године. Дражина идеја показала се успешном због повољних околности, јер је окупатор дозволио формирање, или је толерисао постојање, формација састављених од домаћег

становништва. На немачкој окупационој зони у Србији то су били Пећанчеви четници, недићевци и љотићевци. Док су се прве две формације, а пре свега Недићева, показале веома погодним за спровођење тактике легализације, са верним немачким савезницима љотићевцима то није био случај.

Према томе, наредба некој јединици да се легализује значила је да она привремено ступи у друге формације, на пример у недићевце, и формално стане под туђу команду. За то време, та јединица би остајала у тајној вези са Дражом и извршавала његове задатке. Операција је утолико лакше успевала, уколико су у тој другој формацији постојали официри наклоњени четницима, или, још боље, ако су тајно радили за четнике. Најпознатији је пример потпуковника Милана Калабића, оца Николе Калабића, који је био командант највеће јединице "Српске државне страже" генерала Милана Недића (тзв. недићевци). Преко Милана Калабића легализовали су се многи четници, али је он то на крају платио главом, када су га Немци открили.

Неки историчари, попут Дејвида Мартина, сматрају да је сарадња недићеваца и четника - нарочито испољена кроз легализацију - дошла исто онако природно као, на западу, сарадња усташа и комуниста. У оба случаја основ је у припадности истој нацији. Недићевци и четници нашли су се као Срби, а често и комшије, пријатељи или рођаци. Усташе и партизанске вође били су Хрвати, а сем тога у великом броју случајева и пријатељи из предратних југословенских затвора, у којима су делили ћелије као политички осуђеници.

Четници легализовани у одредима генерала Милана Недића имали су задатак да се снабдеју оружјем и муницијом, па да се затим, у згодан час, врате у шуму. Легализованим официрима специјални задатак била је обавештајна служба.

Прва Дражина наређења о легализацији нису сачувана, или су дата усмено. Ипак, постоје многа документа из којих се види његов став. На пример, у радио депеши команданту Млавског корпуса капетану Синиши Оцокољићу Пазарцу, од 29. јуна 1942. године, Дража наређује:

У циљу прикривања одреда и спречавања разоружања дозвољене све преваре. У крајњем случају узмите Пећанчеву фирму.¹⁹

Потпуковнику Драгославу Павловићу, делегату Врховне команде у појединим секторима, 24. августа 1942. Дража пише:

Легализованим саопштити да буду на опрези јер ће Немци хапсити све. Нека запазе тренутак и на време се баце у шуму. Непријатељ треба да буде преварен, а не они.²⁰

Капетану Оцокољићу Дража на ову тему пише и 8. септембра 1942. године:

Легални делови по потреби претварају се у илегалне делове. Служе за превару, а не за корист непријатељу.²¹

Када су мајору Радославу Ђурићу (шифра "Херман"), команданту Јужне Србије, италијанске окупационе снаге са Косова и Метохије понудиле сарадњу, Дража му је 17. новембра 1942. године одговорио:

Италијани свуда покушавају да дођу у везу са нашим људима. Тежња им је да користе наше људе за своје циљеве. Ми само да их користимо да се дочепамо оружја. У разговорима са њима држати чисто националну линију. Никаква милиција за њихов рачун... Искористимо их само ради оружја, али да се Арнаутима не даје, јер они наоружавају и њих, а то је противу нас. Преваримо их да дођемо до циља. Они су лукави, будимо још лукавији. Херман лично не иде на састанак.²²

Легализација је, међутим, временом показала и своје негативне стране. Легализовано људство преведено је из ратног у мирнодопско стање, из планинских логора у живот у кругу породице (официри) или у касарни, са редовним платама. Део људства није био склон да из те позиције извршава задатке због којих је легализован, а због којих се лако губила глава. Зато је Дража, низом наредби, настојао да их тргне из летаргије.

Тако у његовом распису свим командантима од 28. августа 1942. године, стоји:

Саопштите свима легализованим одредима следеће: Многи легализовани одреди заборавили су да је сада рат и да је њихова легализација само маска за подземни рад. Новац и угодан живот разнежио је многе који мисле да тако сачекају крај рата па да после само извлаче користи. Нека се зна да се о свакоме води рачуна. Наредбујем да сви легализовани одреди најенергичније униште комунисте на својим просторијама. Даље да наше шумске одреде помажу на сваком кораку, новцем, храном, муницијом, оружјем као и у извођењу организације и тајне пропаганде.²³

Недуго потом, 8. септембра, уследила је још једна опомена, уз наређење за обавезно формирање летећих илегалних јединица на теренима свих бригада:

У многим нашим крајевима осећа се застој у раду. Многи легализовани делови прешли у мирнодопски живот. Многи заборавили да је рат и да непријатеља има много и свуда. Наредбујем да сви команданти бригада организују летеће јединице како ће бити за сваког наређено. Ове јединице не могу бити легалне. Њихово је место шума и планина. Њихова акција брза и одлучна, против свих и свакога. Легални делови да им послуже као база за снабдевање и прикривање, као гром ове јединице има да уништавају народне издајнике и све унутрашње непријатеље, љотићевце, комунисте, Пећанчеве... Пред догађајима који наступају, ови летећи делови послужиће као језгро за мобилизацију свих снага бригада.²⁴

У депеши генералу Мирославу Трифуновићу, команданту Србије,

Дража 21. новембра 1942. пише:

Од легализованих официра скоро више немамо користи. Зато их поједини команданти позивају да се одметну, али они се обично не одазивају јер мисле да је главно само да се упишу код нас, а да живе и даље у местима (градовима).²⁵

Истог дана Дража је послао ”распис свима у Србији”:

Легални официри у маси не раде ништа за нас. Често су кориснији Немцима више него нама. Нека команданти на терену воде о томе рачуна и уписују такве у црне књиге, а нарочито оне који неће да се одазивају нашим позивима за сарадњу. Саопштите свима легализованим. Нека им се скрене пажња да се каријера тече у шуми.²⁶

Почетком 1943. године легализовано људство у Србији већ је било реткост. Многи недићевци и даље су радили за четнике, да би у последњој фази рата све јединице генерала Милана Недића прешле под команду генерала Драже Михаиловића.

Легализација у Србији, на немачкој окупационој зони, сматрана је једним од најтежих ратних задатака. Многе легализоване четнике, чим би открили да су под Дражином командом, Немци су свирепо мучили и убијали. Мајор Љуба Јовановић Патак и потпоручник Радомир Петровић Кент отишли су крајем 1941. на Равну Гору, са молбом Дражи да их упути у Босну, ради борбе против усташа. О томе Кент сведочи:

Када је дошао код мене (после рапорта код Драже), Љуба је био мало узбуђен и нервозан, што није било у његовој природи. Обојица смо се плашили да нас Чича не пошаље на неку другу страну уместо у Босну. Бојали смо се Јужне Србије. Слутња нас није издала.

На питање зашто су се толико бојали легализације, Кент одговара: Јер је то била најгора ствар. Немци су овај вид нашег лукавства сматрали највећом преваром и најстрожије кажњавали. Да су нас похватили, у сваком случају бисмо висили на ћириличном слову ”Г”. И данас га памтим, Немци га нису померали са брда Краљица изнад Зајечара. Смрти се нисам плашио, али сам се плашио вешала.²⁷

Кент је враћен у свој родни крај, са задатком да се легализује, а уместо њега у Босну одлази поручник Милорад Булован, син фочанског свештеника. Булована су недуго потом комунисти на превару заробили и свирепо убили. Зимом 1941/42. године мајор Јовановић и потпоручник Петровић провели су у касарни у Зајечару као недићевци, а онда су се, са одабраним људством, које су добро наоружали и опремили, одметнули у шуму. Јовановић је постао командант Тимочког корпуса, а Петровић његове Бољевачке бригаде.

У италијанској окупационој зони, међутим, легализација четника била је релативно једноставна и зато прилично масовна.

Италијани најпре заиста нису знали да су сви четници легализовани код њих - Јевђевић, Ђујић, Баћовић и остали - под Дражином командом. Потом су једно време знали, али су се правили да не знају, да би на крају у својим везама са четницима потражили мост за прелазак из осовинског у табор Западних савезника.

Шире образложење тактике коришћења ”свих против свих”, Дража је дао у писму пуковнику Баји Станишићу, команданту Зетских четничких одреда, легализованом код Италијана, од 9. марта 1943. године:

Ми радимо само за себе и никог више; само нас се тичу интереси Срба и будуће Југославије; за постизање циља користимо једног непријатеља противу другог, тачно онако, као што и сви наши непријатељи, без разлике, раде; постићи успех са најмање жртава, али поднети и највеће жртве, ако је то потребно за општу ствар, сачувати народ од сваког непотребног излагања на дому. О свему овоме води се рачуна.²⁸

У Источној Босни током 1942. године били су слаби не само домобрани, већ и Немци, па овде није било потребе за споразумима или легализацијом. На западу Босне, међутим, све непријатељске формације биле су јаче: Немци, усташе, домобрани, као и комунисти. Примирје које су четници потписали са домобранима важило је и за Немце. Једна немачка посадна дивизија која се ту налазила имала је задатак да чува комуникације и привредне објекте, па је за операције против комунистичке ”Бихаћке републике” ангажовала усташе и домобране, не знајући да комунисти, заправо, и опстају захваљујући њима. Тако су хрватске операције против комуниста завршаване, с једне стране наоружавањем комуниста, а с друге уништавањем српских села.

Видевши ову игру комуниста и хрватских формација, командант Босанских четничких одреда Раде Радић послао је поручника Вукашина Марчетића, команданта Четничког пука ”Мањача”, на преговоре са Немцима у Бањалуци. У писму које је Марчетић носио, Радић саопштава Немцима како се хрватске трупе ”редовно предају са наоружањем, без отпора, што нам даје доказа да су они у великој мери наклоњени комунистима и да их желе да потпомогну у уништењу српског народа”. Следи навођење низа оваквих случајева, из којих произилази закључак да Немци, шаљући Хрвате против комуниста, заправо комунистима шаљу појачање.

Дакле, уместо на Хрвате, у борби против комуниста немачка команда треба да се ослони на Србе, који су ”у огромној већини против комунистички расположени”, али су спутани из два разлога. Прво, српски народ није довољно наоружан. Друго, највећи број српских војника, упркос потписаним споразумима о примирју, и даље је распоређен према Хрватима. ”Силом чињеница, које се

свакодневно понављају, са стране хрватских власти а нарочито усташа, приморани смо да највећи део својих снага задржимо на својим секторима, да би заштитили своје домове, децу и жене од злочина усташа”, пише Радић. Зато је Немцима упућен предлог да се разоружају хрватске јединице, ”а нарочито усташке формације”, како би се то оружје уступило Србима, који ће потом ”водити успешне борбе против комуниста”.²⁹

Из Радићевог извештаја Главном штабу Босанских четничких одреда, писаног четири дана касније, 31. августа 1942, види се да је овакав наступ према Немцима донекле уродио плодом. Дознавши за четничке намере, хрватски генерал Брозанић - ”тај пас”, како га назива Радић - покушао је да убеди Немце да не дају муницију четницима. Брозанићево образложење било је да су четници већ добили огромне количине муниције и да они, заправо, сада стварају залихе ”за онај дан”, тј. за дан устанка против окупатора. Немци су, међутим, натерали Хрвате да дају муницију четницима, о чему Радић извештава:

Ипак, успели смо и Хрвати ће морати да пошаљу муницију за 2.000 четника и сва аутоматска оруђа-бацаче. Разуме се да ћемо од овога у првом реду гледати да оставимо нешто за онај дан, који нам је данас саопштен. Немцима смо рекли, да нам за Хрвате није потребна муниција, већ само мотке, са којима смо им отели и оружје којим су данас наоружани сви четнички одреди.

Разуме се, да нам сада Немци, моментално поклањају више пажње него Хрватима, како се то јасно да приметити, - али знамо докле би нас довела и њихова пажња, ако би, не дај Боже, са њима морали да продужимо познанство и додир.³⁰

Општа Радићева стратегија била је да комунисте униште четници, како би ”тима спречили офанзивне акције Немаца, као непотребне, пошто није тешко замислити како би се провело становништво и имовина куда би прошли Немци а за њима Хрвати, па евентуално и усташе”.

Донекле, четници у Западној Босни су успели да се наметну Немцима и остваре своје циљеве. Тих дана, они су заменили немачке трупе у Кадиној Води. Одатле је немачка артиљерија насумице тукла српска села у којима су се налазили партизани. Али, освајање оне позиције коју су четници у јужнијим крајевима имали код Италијана, није било могуће.

У ово доба, средином 1942. године, четнички одреди са запада Босне још нису били укључени у Дражину организацију, пре свега због физичке удаљености. Када се то ускоро десило, њихова веза са Дражом морала је бити скривана по сваку цену, да би што дуже опстала политика чувања српског народа од бројних непријатеља, која је до тада, на четничким територијама, дала одличне резултате.

Дакле, основна чињеница у вези оних неколико десетина

фотографија Радета Радића, Уроша Дреновића и других четника из ових крајева, на којима се они налазе заједно са Немцима и домобранима - јесте да Немци и домобрани нису знали за њихову припадност Дражином четничком покрету.

Код комуниста је, као што ћемо видети, ситуација била дијаметрално супротна: све њихове везе са Немцима, усташама и домобрана ишле су директно преко Врховног штаба и Централног комитета Комунистичке партије. Ни у једном случају нема дилеме с ким се разговара, нити су комунисти стварали неку врсту посебних формација за односе са осовинским трупама.

А основна чињеница у вези додира, ма које врсте, четника и партизана са другим формацијама, јесте следећа.

Сви преговори, договори, споразуми и остали контакти које су имали четници, сводили су се на то да српски народ из њих извуче неку корист.

Све што су радили комунисти са усташама, Немцима домобранима, балистима и осталима - имало је за циљ приграбљивање користи у остварењу основног ратног циља, а то је борба за власт. Контакти комуниста са осовинским формацијама ишли су, дакле, на штету српског народа, јер је и сама делатност комуниста носила катастрофалне последице.

На пример, сарадња четника са домобранима увек је значила да се са тог сектора српски живаљ више неће одводити у концентрациони логор Јасеновац - сем ако усташе, које та сарадња није тангирала, не успеју да савладају четнике и продру до српских села.

С друге стране, сарадња партизана са усташама, па и са домобранима, по правилу је доводила до тешких покоља српског становништва.

Сарадња четника са Немцима у Западној Босни сводила се на анулирање сарадње усташа и партизана, ради заштите српског народа од ове коалиције.

Сарадња партизана са Немцима од марта до маја 1943. године имала је за циљ удруживање против четника и Западних савезника приликом њиховог очекиваног искрцавања на Јадран, што је по Србе, као и по остале народе на Балкану, носило катастрофалне последице.

Сарадњу четника са Западним савезницима носио је талас одушевљења у борби за слободу и демократију, као и убеђење да се на тај начин рат скраћује и жртве умањују.

Сарадња комуниста са Западним савезницима уследила је управо оног часа када су западне силе прекршиле све међународне норме, мешањем у унутрашње ствари Краљевине Југославије на до тада невиђени начин, и када су српски народ издвојиле од свих осталих европских народа. Док су Срби, преко Четничког покрета, давали већи допринос борби против Сила осовине него други народи у

окупираној Европи, Западни савезници су и даље тражили нова залагања и нове жртве само од Срба. Четници то нису прихватили, док комунисти, као несрби, јесу - додуше само формално, јер су и даље као основни ратни циљ имали борбу за власт, дакле борбу против четника, а не против Сила осовине.

ИЗВОРИ

- 1 АВИИ, ЧА, К-279, рег. бр. 6/1.
- 2 Р. и Ж. Кнежевић, Слобода или смрт, 858-859.
- 3 Зборник докумената, том XII, књига 2, 788-789.
- 4 Зборник докумената, том XII, књига 1, 312.
- 5 Зборник докумената, том XII, књига 1, 311-318.
- 6 Зборник докумената, том XII, књига 1, 335-338.
- 7 Зборник докумената, том XII, књига 1, 367-368.
- 8 Зборник докумената, том XII, књига 1, 405-409.
- 9 Погледи, број 64, 1990. године.
- 10 Р. и Ж. Кнежевић, Слобода или смрт, 858.
- 11 Зборник докумената, том XII, књига 2, 665.
- 12 Зборник докумената, том XII, књига 2, 670.
- 13 Р. и Ж. Кнежевић, Слобода или смрт, 47.
- 14 И. Авакумовић, Михаиловић према немачким документима, 46.
- 15 и 16 И. Авакумовић, Михаиловић према немачким документима, 47- 49.
- 17 Зборник докумената, том XII, књига 2, 147.
- 18 Зборник докумената, том XII, књига 2, 213.
- 19 АВИИ, ЧА, К-299, рег. бр. 3/1.
- 20 АВИИ, ЧА, К-299, рег. бр. 5/1.
- 21 АВИИ, ЧА, К-299, рег. бр. 7/1.
- 22 АВИИ, ЧА, К-299, рег. бр. 14/1.
- 23 АВИИ, ЧА, К-299, рег. бр. 4/1.
- 24 АВИИ, ЧА, К-299, рег. бр. 7/1.
- 25 и 26 АВИИ, ЧА, К-299, рег. бр. 14/1.
- 27 Р. Петровић Кент, Четници Источне Србије, 85-88.
- 28 Зборник докумената, том XII, књига 2, 399.
- 29 Зборник докумената, том XII, књига 1, 569-571.
- 30 Зборник докумената, том XII, књига 1, 586-588.

2. ТАЈНИ САСТАНЦИ Ј. Б. ТИТА СА УСТАШКИМ МИНИСТРОМ И РИМСКИМ ПАПОМ

Нови подстицај за сарадњу усташа и комуниста дошао је са потписивањем споразума Рибентроп-Молотов 1939. године. После окупације и распарчавања Краљевине Југославије априла 1941. године, Комунистичка партија Хрватске водила је преговоре са Павелићевим режимом о свом легализовању у оквиру "Независне Државе Хрватске". Како је Коминтерна већ легализовала Комунистичку партију Словачке у оквиру Хитлеровог "Новог поретка", очекивала се дозвола и за легализацију Комунистичке партије Хрватске, али ситуација се мења 22. јуна 1941, са немачким нападом на Совјетски Савез.⁷

Ипак, комунисти и усташе у међувремену потписују још један споразум о сарадњи. То видимо на основу дневника Славка Кватерника, заменика хрватског поглавника Анте Павелића, који се чува у Историјском архиву града Београда, у Легату Вицка Крстуловића, једног од партизанских команданата. Кватерник је 22. априла 1941. записао:

Миле (Будак - прим. аут) био поново код мене. Тражио да се убрза договор о сарадњи са комунистима. Поглавник потписао договор. О томе одмах јављено Лорковићу. Он је добио задатак за сарадњу.⁸

Са почетком рата између Совјетског Савеза и Немачке, дугогодишње пријатељство комуниста и усташа нашло се пред новим искушењима. Оно је морало бити скривано од Немаца и Италијана (усташких савезника који су ратовали против комунизма), затим од Западних савезника (јер су комунисти рачунали на њихову подршку) и на крају од српских маса (које је Комунистичка партија покушавала да придобије).

Међутим, комунисти и усташе нису успели да сакрију своју сарадњу ни према коме: о њој је остало довољно доказа практично из свих извора.

Када је о осовинском блоку реч, најпре се огласила италијанска обавештајна служба. Врховна команда италијанских трупа извештена је о сарадњи усташа и комуниста 28. новембра 1941. године. Ова прва сарадња уочена је у пределима између Сиња и Книна.⁹

После пропасти "Совјетске републике" у Ужицу, комунистичка главнина прешла је у Црну Гору, прогласивши је за нову републику Совјетског Савеза, такође уз примену мера из "друге фазе револуције". Масовна убиства Црногораца, као и суседних Херцеговаца, имала су за комунисте исте последице као и у Србији

крајем минуле године. Потпуно раскринкане, њих је осветољубиви народ тих крајева гонио до последњег. Када је Дража после неколико месеци стигао у Црну Гору, још је трајала акција вађења из јама и сахрањивања жртава "црвеног терора". Жене у црнини долазиле су у његов штаб да траже освету.

Будући редом протеривани из српских области, комунисти су излаз нашли у савезу са формацијама нацистичке хрватске државе, са којима су прву велику борбену сарадњу имали за време офанзиве против четника мајора Јездимира Дангића у Источној Босни, почетком 1942. године. Сада им је остало да нову "совјетску републику" прогласе негде у дубини "Независне Државе Хрватске", под Павелићевом заштитом. Најпогоднија за то, показало се, била је бихаћка регија. Зато је "Бихаћка република" трајала дуже од претходних. У њој комунисти не само што нису нападани од стране "Независне Државе Хрватске", него су и редовно снабдевани оружјем, муницијом и ратним материјалом. У то време акредитовали су једног свог високог функционера (Андрију Хебранга) за везу са усташама, а једног (Владимира Велебита) за везу са Немцима. Та двојица безбедно су седела у Загребу.

Већ смо видели да је у Загребу, у својој вили, живео Велебитов отац, аустроугарски генерал у пензији, ратни друг Глеза Хорстенауа из Првог светског рата, док је Андрија Хебранг још 1929. године био осуђиван због сарадње са усташама. "Независна Држава Хрватска" је била једина нацистичка држава која после напада Немачке на Совјетски Савез није прогонила вође Комунистичке партије. Сви истакнути функционери Комунистичке партије Хрватске су преживели рат, изузев неколицине Срба-комуниста, које су, преко усташа, ликвидирали сами комунисти (Раде Кончар, Станиша Опсеница и други).¹⁰

Почетком 1943. године Павелић је тајно послао комунистима једног свог министра, Н. Рушиновића, да изрази "повјерење" према њима. Непосредан повод за слање овог усташког министра био је обавештавање партизана о предстојећој немачкој Операцији "Вајс", како би се на време склонили. Командант 4. зоне "Народноослободилачке војске Хрватске", Вицко Крстуловић, о доласку министра Рушиновића писао је 18. јануара Врховном штабу:

...Да је Павелић послао министра нарочито зато да нађе везу са партизанима, како би се на било који начин предусрела ова акција (Операција "Вајс" - прим. аут) и убијање партизана и хрватске војске. Ово преговарање и споразум са партизанима мора бити апсолутно тајно пред Њемцима и Талијанима. Наводно да су стали (Павелић и његова влада - прим. аут) на становиште да држава без народа не вреди. Министар и жупан (Н. Леутић, велики жупан из Омиша - прим. аут) су изразили своје повјерење према

партизанима, само се боје да не би у партизанским редовима Срби преузели вођство и да би сутрашња Југославија опет дошла под вођство Срба.¹¹

По пријему Крстуловићевог писма, на састанак са Павелићевим министром долази лично Јосип Броз Тито. Састанак је био тајан и комунисти, по природи ствари, ни касније о њему нису говорили. Али, за сусрет комунистичког вође и усташког министра сазнала је италијанска команда из Шибеника и о томе обавестила своје претпостављене. У италијанском војном архиву у Риму оригинални извештај о састанку Рушиновић - Броз пронашла је др Смиља Аврамов.¹² Такође, др Аврамов је пронашла и оригинални извештај италијанске обавештајне службе о састанку Јосипа Броза Тита и папе Пије Дванаестог - дакле, истог оног папе који је пружио подршку Анти Павелићу - у Ватикану, 9. августа 1944. године. Састанак је одржан у највећој тајности, која је очувана све док др Смиља Аврамов није објавила овај документ. Др Аврамов пише да је састанак папе и вође Комунистичке партије Југославије уговорен још приликом доласка усташког министра Н. Рушиновића код комуниста, јануара 1943. године. Наиме, у претходном периоду управо Н. Рушиновић је био стални представник нацистичке хрватске државе у Ватикану. Тако се из Рушиновићеве поруке од 18. јануара 1943, коју је пренео Вицко Крстуловић, види не само суштина разговора Ј. Б. Тита и Павелићевог министра, већ и разговора Ј. Б. Тита и римског папе. Најзад, познат је и један хрватски извор, који став Анте Павелића према партизанима дефинише тачно онако како је то његов министар Рушиновић саопштио Крстуловићу. Павелић је, према овом извору, рекао: Нека се из партизана на нашој земљи од стране туђинци, хрватске партизане све ћемо сместити на ову позорницу и погостити их”.¹³

Комунисти су после рата систематски уништавали компромитујућа документа, али промакла су им им још најмање два - не рачунајући немачке, италијанске, британске, америчке и четничке изворе - доказа о сарадњи са усташама. Први је извештај заменика начелника Врховног штаба, бившег капетана Велимира Терзића, Ј. Б. Титу од 17. јануара 1943. године. Терзић пише:

Овим усташким преговарачима - парламентарима, по моме мишљењу, требало би ставити до знања да је безусловно потребно да донесу оригинална - званична пуномоћја од Павелићеве владе, а не овако од неких разних делегата.¹⁴

О садржају преговора редакција зборника докумената упућује читаоца на Архив војноисторијског института у Београду, наводећи ознаке два документа, што су како произилази записници са састанака комуниста и усташа. Међутим, та два документа, са ознакама АВИИ К-1491 рег. бр 16-5 и АВИИ К-12

рег. бр 5-1, не налазе се у наведеном Архиву. Другим речима, она су ”преживела” акцију уништавања компромитујућих докумената, редакција их је погледала и неопрезно поменула у зборнику, а онда је неко дошао и уништио их.

Познат је још један овакав случај. Историчар др Саво Скоко потражио је наређење Ј. Б. Тита од 14. фебруара 1942. године, које је школски пример ратног злочина. Речено му је да је по објављивању у једном од зборника дошао официр Титове гарде и однео наређење, с образложењем да је ”подметнуто”.¹⁵

Међутим, четничка обавештајна служба одмах је сазнала за ове преговоре усташа и комуниста, о чему је Дража 14. јануара 1943. известио владу у Лондону:

Вођа комуниста у Далмацији Булшан послао је бившег среског начелника у Сињу код команданта усташа да преговарају о заједничкој акцији против четника.¹⁶

Контекст Терзићевог извештаја од 17. јануара 1943. је следећи. Терзић је запазио да се четници концентришу у Далмацији, претварајући је у ”базу за будуће догађаје”, то јест за дочек инвазионих трупа Западних савезника. Зато је предлагао Ј. Б. Титу:

Морамо припремити и плански извести једну операцију на книнске четнике и дошљаке из Херцеговине и Црне Горе, те да их добро потучемо и уништимо. Ово би требало извести у што краћем року, како би пресекли у корену њихове даље тенденције и ликвидирали их са далматинског подручја. У ову сврху ми би могли користити нашу 2. дивизију и највећи део далматинских снага, можда и један део 6. хрватске дивизије, а вероватно и комплетну.¹⁷

Потом следи ставка о тражењу званичног пуномоћја од Павелићеве владе, са образложењем да се усташе што дуже задржавају у преговорима, ”како би нам остало довољно времена да извршимо прегрупписавања снага у циљу разбијања и уништења четника”. Терзић наставља: ”Затим, касније, пошто би разбили четнике, могли би се бацити целокупним снагама на усташке банде”.¹⁸

Терзићев став о усташама вероватно је разлог што комунисти овај документ не само што нису уништили, већ су га и публиковали. Наиме, неспорно је да су многи комунисти српског порекла размишљали о усташама као Терзић. Међутим, тако нису размишљали Ј. Б. Тито и хрватски комунисти из Главног штаба Хрватске - дакле они који су истински командовали партизанским јединицама. Они су Терзићу и другим комунистима српског порекла говорили да се права акција против усташа одлаже док се не ликвидирају четници - а то се отегло на читав рат. Скривали су, такође, и контакте са Павелићевом владом, попут оног са министром Рушиновићем. О доласку Рушиновића Терзић

очигледно није био обавештен. Контакти које је Терзић имао са усташама били су на нижем нивоу, а он није ни имао овлашћења за доношење стратешких одлука.

Други доказ о преговорима комуниста и усташа је инструкцији Ј. Б. Тита својим преговарачима са домобранима, писана 2. јула 1943, с тим што су они, како се наводи у зборнику докумената, преговарали и са усташама. Реч је о "фингираним нападима" комуниста на домобранске и усташке гарнизоне. Комунисти и представници хрватских формација договорили би се о симулирању борбе, јер су Хрвати морали да подносе извештаје Немцима за изгубљене гарнизоне. У ово доба, у договореним "фингираним нападима" комунисти су заузели од домобрана Хан-Пијесак, Власеницу, Олово, Шековиће и Кладањ. Вишедневни преговори комуниста са усташама у Зворнику нису уродили плодом, па је ово место заузето правом борбом (да је борба била права, може се закључити по великим губицима комуниста).

Ј. Б. Тито се користио својим старим споразумима са хрватским формацијама, а очигледно и неким начелним договором. У поменутој инструкцији од 2. јула 1943, тј. директиви "за преговоре са представницима Хрватске домобранске војске у Источној Босни", каже се да треба успоставити "што тешњи контакт са свима нама наклоњеним представницима војних и цивилних власти" хрватске нацистичке државе, наводно ради њене "дезорганизације и разбијања". Преговоре, који су већ заказани, треба искористити за постизање што бољих резултата, "како би то послужило као пример и осталим старешинама хрватске војске". Титови представници имали су да свим домобранима, официрима, подофицирима и војницима, "гарантују безбедност живота и личне приватне имовине". Свима који пређу у партизане признају се чиновни и омогућава даље напредовање, пише Ј. Б. Тито и наставља:

Сваки онај војник који изрази жељу да из било којих разлога не приступи Народноослободилачкој војсци или да буде прекомандован у свој крај, код тамошњих наших јединица, изаћи ће му се у сусрет. У овом последњем случају биће упућен са својом потпуном ратном спремом.

У току преговора тражити од представника Хрватске домобранске војске да предаду у исправном стању сву убојну спрему - ратни материјал, храну, возила, магацине и остало.

У крајњем случају, тј. ако представници Хрватске домобранске војске не пристају на јавну предају, пристати и на фингирани напад на њихов гарнизон, где ће бити тачно уговорен и предвиђен начин предаје.¹⁹

Усташе се не помињу, али се упутство односило и на њих, што доказују преговори са Црном легијом у Зворнику. Као и према

домобранима и усташама, комунисти задржавају исти однос и према четницима: "Све похватане четничке групе одмах стрељати на лицу места", наређивао је помоћник начелника Врховног штаба, Велимир Терзић, 1. јула 7. дивизији.²⁰

У другом наређењу 7. дивизији, послатом истог дана, Терзић наређује да 7. бригада не напада четнике, јер су њене снаге "недовољне и слабе". Врховни штаб ће, пише даље Терзић, упутити "за разбијање четничких банди другу јединицу и јаче снаге".²¹

Упућена је једна бригада из 2. дивизије, и то не на обичан задатак, већ "као казнена експедиција", како се изразио Терзић у писму Павлу Ивићу од 3. јула.²² "Чишћење Звијезде планине од четничких банди" подразумевало је и конфискацију хране у српским селима, као што је то и раније чињено.

Према томе, ратна сарадња комуниста са усташама дошла је исто онако природно као и њихова борба против четника. И у једном и у другом случају реч је о наставку предратне комунистичке политике, како "класне", тако и "националне". Обе те политике систематски су неговале антисрпство, за рачун наводно угњетаваних Хрвата.

3. УСТАШКА ЦРНА ЛЕГИЈА И ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ ПРОТИВ ЧЕТНИКА

Као ни у Западној Србији крајем 1941, комунисти нису могли да се одрже ни у Источној Босни почетком 1942, пошто је народ тих крајева подржавао само своју војску. А управо та војска је комунистима била трн у оку, јер су је сматрали главном препреком у остварењу свог ратног циља, тј. у освајању власти. Зато је Ј.Б. Тито 8. фебруара 1942. издао наређење да партизанска главнина, уместо ка Сарајеву и Западној Босни, где су се налазиле усташе, нападе усмери ка Источној Босни:

Сви одреди треба да усагласе своја дејства, а то је: да се територија Источне Босне очисти од четника и буде ван сваког четничког утицаја.²³

Комунистичке снаге биле су, међутим, исувише слабе за спровођење оваквог плана. Према немачким документима, мајор Јездимир Дангић, командант Источне Босне, имао је 20.000 четника, а партизани укупно 6.000 људи (локалне јединице плус остаци главнине пребегли из "Ужичке републике"). Тако комунисти доносе одлуку да у борбу против четника крену у сарадњи са усташама. О томе је генерал Паул Бадер, командант немачке Команде Србије (која је обухватала и Источну Босну), први пут јавио претпостављенима 20. марта 1942. године:

Између хрватских комуниста, усташа и из Црне Горе наступајућих делова пролетерске бригаде, изгледа да је постигнут споразум по коме се ове групе не боре једне против других.

У извештају од 31. марта он је имао више информација:
Усташе, домаћи партизани и на крају наступајуће банде из Црне Горе боре се овде раме уз раме против борбених српских снага под Дангићевом командом.²⁴

У зборнику докумената немачког рајха, том ЦИИ, књига 2, који су комунисти објавили 1976. у Београду, из Бадеровог извештаја од 20. марта избачена је реченица о сарадњи партизана и усташа (стр. 231-234). Међутим, у Бадеровом извештају од 31. марта таква реченица није избачена (стр. 267). Вероватно је разлог тај што се "наступајуће банде из Црне Горе" у извештају од 31. марта не називају "пролетерским бригадама", као у извештају од 20. марта. О исходу борби четника с једне, а партизана, усташа и домобрана с друге стране, Бадер је јавио 10. априла:

Изгледа да је четничка група Дангић јако разбијена у борбама са хрватском војском и усташама у сарадњи са комунистима, тако да Дангић сада може да постигне само локалне успехе.²⁵

У поменутом зборнику докумената немачког рајха остављен је део Бадеровог извештаја од 10. априла о сарадњи усташа и партизана. Али, реч "сарадња" замењена је речју "садејство". Ево како, према овом зборнику, гласи цела Бадерова реченица: "Изгледа да је четничка група Дангића тешко потучена у борбама с хрватским оружаним снагама и усташама, у садејству с комунистима, тако да Дангић, по свој прилици, није више у стању да постигне више од локалног успеха". Уз ову реченицу комунистички историчари у фусноти дају следећи коментар: "У то је време Оперативни штаб Ударне пролетерске групе (2. и 1. пролетерска бригада) а према наређењу Врховног штаба НОП и ДВ Југославије, чистио Источну Босну од Дангићевих четника" (стр. 276-277). Дакле, комунистички историчари су овим практично потврдили наводе из Бадеровог извештаја о "садејству" партизана и усташа. Заједно са усташком најозлоглашенијом јединицом, Црном легијом, против четника се борила партизанска главнина (једине две пролетерске бригаде које су тада имали) и то по наређењу Врховног штаба, тј. Ј. Б. Тита.

Нешто касније, немачка Команда Србије располагала је новим подацима: у извештају од 16. априла она спомиње да се "усташе и партизани" боре заједно, али да Дангић "још није сломљен", иако се повлачи због несташице муниције.

У извештају од 20. априла, немачка Команда Србије каже да је ситуација "и даље нејасна и напета, јер партизани се боре само против Дангићевих присталица, а не и против усташа". Писац извештаја, пуковник Ерих Кевиш, даље наводи: "Према расположивим извештајима усташе су се, наводно, с хрватским комунистима борили против Дангића".²⁶

Комунистички историчари објављују овај документ без цензуре, уз коментар да су се четници "игром случаја" нашли између

партизана и усташа. Они су, наравно, скривали континуирану сарадњу усташа и комуниста још од 1929. године.

Према Бадеровом извештају Команди Југоистока од 20. априла, "продор хрватског усташког потпуковника Францетића до Дрине претворио се у уништавајући ударац против снага Дангићеве групе". Францетићев напад био је успешан зато што су се "усташе наводно с хрватским комунистима бориле против Дангића", како стоји у Бадеровом извештају, а свакако и зато јер су против четника наступале и јаке немачке формације.²⁷

У извештају оперативног штаба борбене групе "Бадер", упућеном 22. априла генералу Бадеру и Команди Југоистока, стоји да је "расположење српских устаника врло потиштено при почетку офанзиве и изненадном продору кроз троструки положај Срба". Међутим, пише даље у извештају, "појава једне нове групе у Власеници, која је дошла из Србије, опет је положај Срба вратила у пређашње стање". Нова помоћ прекодринским Србима стигла је од генерала Милана Недића. Ови људи су наоружавани, како пише у истом извештају, "путем 'такозване избегличке помоћи' у Београду". Немци су утврдили постојање "и других група исте врсте".²⁸

Те "друге групе" стизале су по наређењу генерала Драже Михаиловића, који је стање на фронту у Источној Босни пратио из дана у дан, помажући колико је могуће. Нарочито ангажовање Дража је тражио од јединица наслоњених на Дрину, попут Златиборске бригаде капетана Милорада Митића и Церске бригаде капетана Драгослава Рачића, а исто тако и од својих људи легализованих у јединицама генерала Недића на овом сектору. То су били потпуковник Радојко Јовандарић, негдашњи командант Котленичког четничког одреда, сада легализован у Бајиној Башти, и мајор Момчило Матић, командант Недићеве Дринске групе српских оружаних снага. У радио депеши Лазару Тркљи од 15. априла, Дража наређује да се "потребне снаге" узму од Рачића, Митића, Јовандарића и Матића.²⁹

Међутим, управо у пристиглим четницима и Недићевим одредима - за које су говорили да се "тобоже боре против усташа" - комунисти су видели своје највеће непријатеље. Допуштајући могућност да локални четници, ако буду заробљени, "добровољно" пређу у партизане, у вези с придошлицама из Србије Ј. Б. Тито је издао овакво наређење:

Све четнике из Србије стрељати без икакве разлике.³⁰

Извештај оперативног штаба групе "Бадер" од 4. маја, даје следећи опис ситуације у Источној Босни:

Продор у лук Дрине-Власенице-Сребренице, који су извршиле усташе под потпуковником Францетићем, сломио је тамошњу доминантну снагу устаника и довео до поновног освајања најважнијих места на овом подручју. Тај продор је на тај начин

учинио непотребном једну већу акцију предвиђену Операцијом "Трио ИИ".³¹

Комунисти су се још једном повукли у италијанску окупациону зону, пошто су, како пише у истом извештају, "очигледно о предстојећим догађајима (били) обавештени од хрватских официра". Један од Титових људи за везу са усташама био је Едвард Кардељ, који се тада налазио у Сарајеву. Извештавајући Ј. Б. Тита о покретима усташких и немачких јединица, у писму од 15. јануара 1942, Кардељ напомиње: "То су вести из поузданих (теби познатих) извора..."³²

Сем Кардеља, Ј. Б. Тито је међу Хрвате послао и Иву Лолу Рибара и Владимира Велебита, којима је 6. марта 1942. наредио:

Наша је дужност да хрватској војсци објаснимо опасност која прети хрватском народу у Босни и другим крајевима од стране српских четничких банди, од стране српске хегемонистичке клике... На том питању ми морамо добити хрватске војнике, па и офицере... На том питању треба да се споразумете са напредним деловима Хрватске сељачке странке, да они преко својих веза утичу у хрватској војсци да она прилази нама и да нам даје оружје и муницију.³³

Комунистички делагати су се слободно шетали Загребом, па их је Ј. Б. Тито упозорио да то не смеју чинити, упркос добрим односима са Хрватима, следећим писмом:

Будите опрезни! Предузмите мере да се прекине са малограђанским, фамилијарним посјетама и састанцима, као што је то случај код НН.³⁴

Реч је о Владимиру Велебиту, чији је отац, као аустроугарски генерал и пријатељ немачког генерала Хорстенауа, утицао да се комунисти у Загребу осећају као код своје куће. С једне стране, ово је комунистима било од користи, али је с друге стране дружење њихових делегата са Немцима и домобранима, а нарочито са усташама, негативно утицало на Србе у партизанским редовима. Нема вести да су Срби партизани сазнали за мисију Велебита, Кардеља и Рибара, али су зато добро видели сарадњу усташке Црне легије и 1. и 2. пролетерске бригаде против четника у Источној Босни. О томе др Иван Авакумовић пише: "Кад су Срби у Средњој и Источној Босни осетили шта комунисти раде и спремају, организовали су пучеве у многим партизанским одредима. На Озрену, Романији, код Зенице итд, српски сељаци су отерали или побили комунисте".³⁵

Наиме, мада су партизанске одреде већином чинили Срби, они су систематски усмеравани против српских трупа које су грчевито браниле српски народ - па тако и родбину Срба партизана - од усташких покоља. Командант партизанског Бирчанског одреда Михаило Милосављевић Шпанац и његов помоћник Цвијетан Мијовић Мујо, писали су 2. марта 1942. године Врховном штабу

дословце овако:

Мислимо да је хитна потреба доласка бригаде, али не да се ангажује у борби против усташа, већ против Рачића и официра и њихових жандара.³⁶

А Ј. Б. Тито је 29. марта писао командантима 1. и 2. пролетерске бригаде да је њихов долазак у Источну Босну имао ”и негативних страна, јер је извршен у вријеме када су четничке јединице водиле борбу са усташама код Хан Пијеска”.³⁷

Тако је у Источној и Средњој Босни под командом Ј. Б. Тита остао само мали број Срба, који је био потпуно индоктриниран комунизмом.

Сумарни извештај Групе ”Бадер” послат је 20. маја 1942:

У очишћеном делу немачког посадног подручја, предузете мере за смирење земље показују свој досадашњи успешан напредак. Из поређења стања пре почетка операције са садашњим стањем, јасно се види да су досадашње мере за смирење земље биле успешне. Ипак, не сме да се сумња да овај мир неће бити нарушен већим спољним или унутрашњим поводом. На пример, новим устанком Срба под Дражом Михаиловићем, погоршањем положаја Осовине или новим усташким зверствима над Србима.³⁸

Писац извештаја не помиње опасност од комуниста.

Нова немачка документа о сарадњи комуниста и усташа у борби против Дангићевих четника објављена су 2005. године, и то први пут у једном службеном војном часопису - ”Војноисторијском гласнику”. Реч је о приказу књиге немачког историчара Клауса Шмидера ”Партизански рат у Југославији 1941-1944”, у коме се поред осталог каже да је на слом Дангићевих четника ”утицала тактичка сарадња између усташа и партизана почетком априла 1942. која је трајала око две недеље. У том периоду су усташе два пута испоручиле муницију партизанима”.³⁹

Дакле, овде је нов податак о испорукама муниције, док ограничавање сарадње усташа и партизана на две недеље не стоји. Видели смо, већ позната документа казују да је та сарадња током борби у Источној Босни трајала око месец дана, односно онолико колико је било потребно. Такође, већ је било познато да су хрватске формације још у ово доба снабдевале партизане муницијом, али су комунисти скривали усташе иза термина ”хрватска војска”. Примера ради, за период пре овог о коме пише Шмидер, делегат Врховног штаба за Источну Босну Светозар Вукмановић Темпо 31. марта 1942. године извештава о делатностима Гласиначког партизанског батаљона и Рогатичког партизанског одреда:

Истовремено они су добили задатак (Рогатички одред - прим. аут) да се повежу са неким официрима хрватске војске у Подроманији, са којима је већ успоставио везу Гласиначки батаљон и од којих су добили нешто муниције.⁴⁰

Савез комуниста и усташа против четника отежао је ионако трагичан положај српског народа у Источној Босни, о чему сведочи извештај пуковника Кевиша:

Прелазак српских избеглица, скоро искључиво жена и деце, преко Дрине у Србију није се делимично могао спречити због слабо поседнуте границе на Дрини. Хрватске усташке и муслиманске јединице поклале су велики број избеглица који су хрлили ка Дрини, а делимично их побацале у реку. Међу онима који су побегли у Србију хара глад и пегави тифус.⁴¹

Реч је о последњој фази немачко-хрватске Операције ”Трио И”, током које је сломљена четничка линија фронта према Дрини. Четници су желели да обезбеде повлачење избеглица преко Дрине, како би их спасили сигурне смрти, али у томе нису потпуно успели. Формално, Операција ”Трио И” била је уперена и против комуниста, али њих су усташе држале даље од немачких јединица. Непосредно уочи покоља српских цивила на Дрини, 1. и 2. пролетерска бригада раздвојиле су се од усташа и отишле у Црну Гору.

Трагедију српског народа у Источној Босни, после пада троструке линије четничке одбране, описао је и војвода Доброслав Јевђевић: Почетком априла 1942, две немачке дивизије и једна усташка и домобранска, извршили су концентрични напад на слободну територију среза Рогатичког и Вишеградског. Наши борци не могући одолети десетострукој надмоћи, повлачили су се ка Дрини и Србији. Побеснили непријатељи клали су и старо и младо и наша војска крене цео народ пред собом са стоком и нешто покретне имовине. Наше чете, задржавајући навалу, гинуле су једна за другом, док су збегови ужурбано кретали ка Дрини код Старог Брода, слегло се око 7.000 српских душа са својим благом.

Само онај ко позна Дрину, знаде каква је она у пролеће, она Дрина о којој народни песник пева да ваља дрвље и камење. Нигде моста, нигде брода а борба се све више приближује. Народ је секао јеле и целу ноћ журно правио сплавове али је Дрина тргала већину од њих. У зору, 7. априла, усташа и Немци приближише се Дрини. Једна петина народа била се је пребацила. Хука борбе, хука Дрине, њиштање хиљаде коња и рикање говеди, плач жена и деце. Бацачи већ гађају у масу, из неба авиони сеју смрт а у том часу и једна немачка бригада се указа на другој обали Дрине сејући смрт из аутоматских оружја. Настао је пакао. Хиљаде лешева људских и животињских пливали су Дрином. Усташа су већ избили на обалу. Један део бораца мешао се са њима на нож, у борби. Народ је скакао у валовиту реку. Три стотине и двадесет девојака стајале су још на обали. Чекала их је срамота, силовање и смрт.

И десио се пример каквог историја не памти. Племените девојке српске, са стена на обали скакале су у групама у реку, бирајући смрт у валовима рађе него срамоту. Свих, три стотине и двадесет

до последње. Немци са десне обале су обуставили паљбу и отишли запрепашћени тим призором. Усташа су настављали клање. На обали су ухватили још четири стотине људи. Заклали су их одмах. Од осам хиљада, прешло је тог крвавог 7. априла у Србију, три хиљаде и три стотине из среза Рогатичког и Вишеградског.⁴² Трагедија 320 девојака, 7. априла 1942. године, је најмасовније самоубиство забележено у српској историји.

ИЗВОРИ:

7 С. Трифковић, Усташе, 160.

8 Политика, 30. април, 1. и 2. мај 1997.

9 С. Аврамов, Геноцид у Југославији у светлости међународног права, 260.

10 Ж. Ђорђевић, Истином за Србију, 407-408.

11 Војноисторијски гласник, 1-2/2004, страна 141. Према: АВИИ, Фонд НОП, К-12, ф. 6, док. 1.

12 С. Аврамов, Геноцид у Југославији у светлости међународног права, 262.

13 С. Аврамов, Геноцид у Југославији у светлости међународног права, 261.

14 Зборник докумената, том II, књига 7, 426.

15 С. Скоко, Крваво коло херцеговачко 1941-1942, књига друга, 20. Наређење је објављено у Зборнику докумената, том III, књ. 3, документ 34.

16 Р. и Ж. Кнежевић, Слобода или смрт, 872.

17, 18 Зборник докумената, том II, књига 7, 426, 429.

19, 20, 21, 22 Зборник докумената, том II, књига 10, 18-19, 9, 12, 23.

23 И. Авакумовић, Михаиловић према немачким документима, 44. Према: Зборник докумената, том IV, књига 3, 169.

24 И. Авакумовић, Михаиловић према немачким документима, 44.

25 И. Авакумовић, Михаиловић према немачким документима, 45.

26 Зборник докумената, том XII, књига 2, 306-307.

27 и 28 Зборник докумената, том XII, књига 2, 307, 322.

29 Зборник докумената, том XIV, књига 1, 206.

30 Зборник докумената, том II, књига 2, 243.

31 Зборник докумената, том XII, књига 2, 384.

32 Зборник докумената, том II, књига 2, 223-224.

33 С. Краков, Генерал Милан Недић, књига друга, 113. Према:

Зборник докумената, том II, књига 3, 58.

34 С. Краков, Генерал Милан Недић, књига друга, 114. Према:

Зборник докумената, том II, књига 3, 61.

35 И. Авакумовић, Михаиловић према немачким документима, 46. Авакумовић цитира и комунистичког писца А. Сарајлића, који у књизи "Преглед стварања босанскохерцеговачких јединица НОВЈ" (Сарајево, 1958), на страни 139 пише како су "четничке коловође... успјеле да разбију изнутра већину партизанских и добровољачких јединица у Источној Босни и да их приведу на страну четника".

36 С. Краков, Генерал Милан Недић, књига друга, 123. Према:

Зборник докумената, том IV, књига 4, 69-70.

37 С. Краков, Генерал Милан Недић, књига друга, 127. Према:

Зборник докумената, том IV, књига 3, 258.

38 Зборник докумената, том XII, књига 2, 434-435.

39 Војноисторијски гласник, 1-2/2005, страна 151.

40 С. Краков, Генерал Милан Недић, књига друга, 131. Према:

Зборник докумената, том IV, књига 4, 106-107.

41 Зборник докумената, том XII, књига 2, 306-307.

42 Д. Јевђевић, У служби српском народу, 63-64.